

MONCRAPA(04)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE BÉNS
I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS
AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES.
MATERIAL, TECHNICAL AND CULTURAL EXCHANGES
FOR THE CONSTRUCTION OF A SOCIETY**

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE
BÉNS I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL.
INTERCANVIS MATERIALS, TÈCNICS I CULTURALS
PER CONSTRUIR UNA SOCIETAT

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la UdG

CIP 931 ARC

Archaeology of mobility : circulation of goods and people in late antiquity and the middle ages. Material, technical and cultural exchanges for the construction of a society = Arqueologia de la mobilitat : circulació de béns i persones en època tardoantiga i medieval. Intercanvis materials, tècnics i culturals per construir una societat / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona - Edicions UdG : Documenta Universitaria, [2026]. – 1 recurs en línia (455 pàgines) : il·lustracions, mapes, gràfics. – (Moncrapa ; 04)
Conté: El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía / Adolfo Fernández Fernández ... – Textos en català, anglès, francès, italià i castellà, resums en català, anglès i castellà. – Descripció del recurs: 16 juliol 2026
ISBN 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)
I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Fernández Fernández, Adolfo. Comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía 1. Emigració i immigració – Història – Fins al 1500 2. Comerç – Història – Fins al 1500 4. Llibres electrònics
CIP 931 ARC

Moncrapa - 04

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© de l'edició: Universitat de Girona - Edicions UdG

© de l'edició: Documenta Universitaria®

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)

ISBN: 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria)

DOI: 10.33115/b/9788499847573

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part dels Projectes quadriennals de recerca finançats per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma» i «Gènesi i evolució del poblament litoral al nord-est peninsular en època medieval»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2026

Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0).

La llicència completa es pot consultar a: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Universitat
de Girona

Documenta
Universitaria

@DocUniv
documentauniversitaria.com

ÍNDEX

El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía El caso del puerto de Vigo	9
Adolfo Fernández Fernández	
Saint-Blaise (<i>Ugium</i>) et sa région Un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du <i>territorium</i> de la cité d'Arles	23
Marie Valenciano-Dumas	
Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga	37
Marc Bouzas i Lluís Palahi	
Échanges commerciaux et mobilités dans le sud-ouest de la France durant l'Antiquité tardive Études de cas	53
Vanessa Elizagoyen, Christian Scullier, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon	
Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes Los casos de Almería, Cartagena y Denia	73
Raquel Bujalance Silva	
Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV Una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita	91
Marcel Pujol i Hamelink	
African Red Slip Ware <i>Atlante</i> XA1a Lamps with impressions of the solidus celebrating Theodosius II's <i>Vota Vicennalia</i> (422 AD) Sardinian and Mediterranean evidence of a unique Artifact	109
Marco Muresu	
Àmfores mediterrànies i ocupació a les comunitats cristianes prepirinenques de Cova Colomera i els Altimiris	123
Walter Alegria Tejedor, Leandro Fantuzzi	
Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant l'Antiguitat Tardana (s. IV-VI dC)	137
Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre	
La céramique kaolinique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen Âge ?	155
Manon Géraud, Jérôme Kotarba	
Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara	169
Israel Jacobo Alcón García	

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT)	185
Flora Miele	
<i>Las pareis dels moros appellades alls palaus</i> Del vilar al mas arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII	203
Jaume Oliver-Bruy	
Conexiones entre aldeas Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de <i>Eio</i> (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII	215
Torres Cortés, Marta	
Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia Models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda	229
Sonia Medina Gordo i César González-Pérez	
El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)	241
Elvis Mallorquí	
Viatgers del so. L'expansió a Europa de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda	261
Laura de Castellet	
De la costa mediterrània a la serralada pirinenca Àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de béns, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris)	273
Marta Sancho i Planas	
Bâtir les palais publics Circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XII ^e -XIII ^e siècles)	287
Simone Balossino	
<i>Marmora tarraconenses</i> . Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiquitat tardana i l'edat mitjana	307
Joan J. Menchon Bes	
L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII) Un centre assistencial en un node viari	321
Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz, Isidre Ot Padilla	
Cristians sirians a la Mediterrània occidental postimperial (segles V-VIII) L'evidència de les fonts literàries i arqueològiques	335
Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell	
Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda Una lectura arqueològica de llarga durada	345
Imma Ollich i Castanyer, Esther Travé Allepuz, Albert Pratdesaba i Sala, Montserrat de Rocafiguera i Espona, Maria Ocaña i Subirana	

Los enterrados en el anfiteatro de Albenga (SV-Italia) Nuevas interpretaciones para una reconstrucción social de una capital local en la Antigüedad Tardía	361
Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona	
Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo xiv El ejemplo de la Pobla de Ifach (Calp, Alicante)	375
José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira	
Trasferimenti di uomini - trasferimenti di tecniche. Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo Il caso del <i>Tempietto Longobardo</i> di Cividale del Friuli (Italia, UD)	393
Stefano Roascio, Aurora Cagnana, Alessandro Zucchiatti	
Le migrazioni degli Slavi nel Nord Est italiano durante l'Alto Medioevo (vi-x sec.) e la formazione della Carantania Evidenze archeologiche e fonti scritte	413
Ettore Bianchi, Aurora Cagnana	
Abstracts (català)	423
Abstracts (español)	435
Abstracts (english)	447

MATERIALS ARQUEOLÒGICS D'IMPORTACIÓ EN LES COVES DE CATALUNYA DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA (S. IV-VI DC)

Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre

Les excavacions arqueològiques en abrics i coves s'han centrat especialment en les restes prehistòriques. Els materials pertanyents a períodes posteriors no han cridat tampoc massa l'atenció dels estudiosos del món clàssic. Com a resultat, les ocupacions de cavitats naturals d'època ibèrica, romana i tardoantiga han restat sovint en una mena de «terra de ningú». Afortunadament, aquest panorama tendeix a canviar, amb l'aparició progressiva d'estudis de la totalitat de materials recuperats en excavacions en coves (un exemple a Daura et al. 2024).

Hi ha diversos factors que han contribuït a la poca visibilitat d'aquests jaciments. Els materials arqueològics dels períodes postprehistòrics acostumen a trobar-se barrejats en estrats superficials sovint afectats per fenòmens erosius, caus d'animals, filtracions d'aigües, excavacions furtives o altres activitats humanes. Aquesta descontextualització fa que, a banda de les característiques tipològiques d'aquests materials, siguin excepcionals els casos en què es puguin relacionar amb estructures constructives (murs de tanca, sitges, llars, etc.) o restes paleobiològiques. A més, en molts casos les excavacions arqueològiques efectuades en cavitats no incideixen en les seves zones d'entrada —on es concentrarien les restes d'època històrica—, la qual cosa dificulta encara més disposar de dades sobre les activitats humanes d'aquests períodes.

A la península Ibèrica han estat estudiades des de fa dècades les nombroses ocupacions de cavitats naturals dels períodes ibèric i iberoromà amb finalitats rituals o d'altres tipus. Aquests estudis han posat de manifest una clara disminució dels jaciments en cova amb cronologia de l'alt imperi romà, atribuïble al fet que en general es tractava d'ocupacions de curta durada.

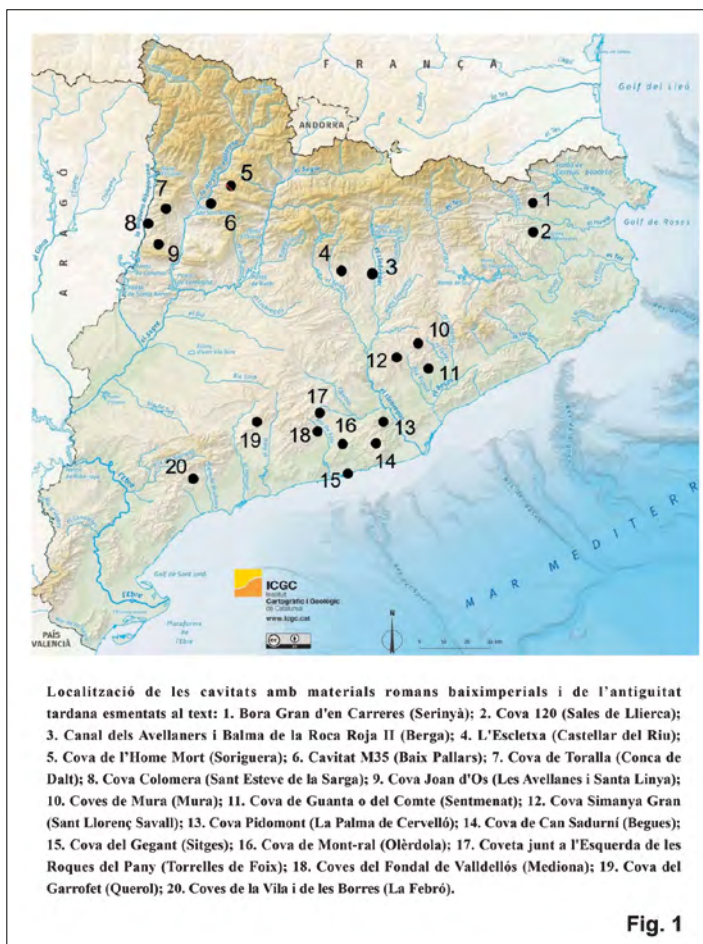
En canvi, entre els segles IV i VI de la nostra Era, tant a Catalunya com a molts altres indrets de l'occident mediterrani, es documenta una intensificació de l'ús de les cavitats. Alguns autors ho atribueixen als canvis socioeconòmics que es produeixen en aquest període, amb una nova organització territorial (per exemple, Martínez i Unzueta, 1988, p. 61-64; Moya, 2017, p. 365), relacionada en moltes ocasions amb

unes activitats ramaderes que ara semblen incrementar-se, tant a les terres planes com a les àrees muntanyoses (López Rodríguez, 1985, p. 150-152; Gurt, 1998, p. 321; Chavarria, 2007, p. 83; Sales i Salazar, 2013, p. 41, Juanes, 2017, 248-252, entre altres).

Per a altres autors, la presència de determinats materials, diguem-ne de semiluxe, com ara vidre o *terra sigillata*, indicaria un ús de les coves diferent, perquè no era un utilatge propi de pastors (Martínez Salcedo i Unzueta Portilla, 1988, p. 61-64; Rubio, 2014, p. 222-223; Hierro Gárate, 2022, p. 79-80, entre altres). Aquesta presència abundant de vaixel·la de taula és un fenomen força estès, que trobem tant en cavitats del nord de la península Ibèrica —des de la cornisa cantàbrica fins a Catalunya— com del sud de la Gàl·lia (per exemple, Rigoir, 1968, amb nombrosos exemples). A vegades la quantitat de vaixel·la de taula és molt elevada, com en els casos de la cova de l'Hortus (Hérault), amb més de 100 vasos (Rigoir i Rigoir, 1988, 251), o de Peña Forua, a Biscaia (Martínez Salcedo i Unzueta Portilla, 1988, *passim*), i no ha faltat qui ha explicat aquesta abundància per la possibilitat que aquestes coves fossin un lloc de bescanvis (Rigoir i Rigoir, 1988, 265).

Una altra explicació proposada per a l'augment d'aquestes ocupacions de coves és la necessitat d'utilitzar-les com amagatalls per a persones i béns, per ser la tardoantiguitat una època d'inseguretat (Gil Zubillaga, 1997, p. 144-145; Rechin, 2013, p. 5-6; Utrilla et al., 2014, 700, 703; Pérez-Almoguera et al. 2011, 115-116; en contra, Raynaud, 2001, p. 450-452, Fanjul, 2011, p. 94-96 o Tobalina-Pulido i Campo, 2022). Altres investigadors han posat en relleu la utilització d'algunes coves amb finalitats funeràries (Hierro Gárate, 2022) o amb un caràcter ritual o simbòlic (Gil Zubillaga 1997, p. 147; Molina, 2006; Gutiérrez Cuenca et al., 2012, p. 245-247). Les possibilitats d'ús de les coves en època tardoantiga són, doncs, diverses (Raynaud, 2001) o fins i tot multifuncionals (Navarro, 1999, 121; Fanjul, 2011, 96; Menchón, 2023, 94). Com ja hem suggerit per a l'època ibèrica (Coll, 2023, p. 45-46; Coll i Miret, 2024a, p. 81-82), també en la tardoantiguitat pensem que cal analitzar les dades d'ocupació cova per cova, sense voler arribar a cap generalització simplificadora que podria falsejar usos i finalitats, com fan altres autors (Azkárte, 1988, 478; Raynaud, 2001, 469; Quirós i Castillo, 2007-2008, p. 1133; Fanjul, 2011, 99, 104-105; Gutiérrez Cuenca et al., 2012, p. 242; Arthur, 2020, p. xvii; Gibert 2023, entre altres). Quan en algunes zones els jaciments en cavitats són els únics coneguts —com passa sovint en àrees muntanyoses—, no és possible comparar-los amb els establiments a l'aire lliure del seu entorn amb el qual tindrien relació, la qual cosa en dificulta la interpretació.

Els autors d'aquest treball estem duent a terme des de fa uns anys l'estudi exhaustiu dels jaciments d'època ibèrica, romana i de

l'antiguitat tardana en cavitats naturals de Catalunya. Aquest projecte està encara en curs, malgrat que n'hem avançat ja alguns resultats (Coll i Miret, 2024a; Coll i Miret, 2024b). Aquí ens centrarem en alguns dels jaciments que han proporcionat materials arqueològics romans baiximperial i tardoantics els materials dels quals hem estudiat directament i que poden ser representatius dels diversos usos de les cavitats. Ateses les limitacions d'extensió d'aquest treball, se'ns excusarà de ser exhaustius.

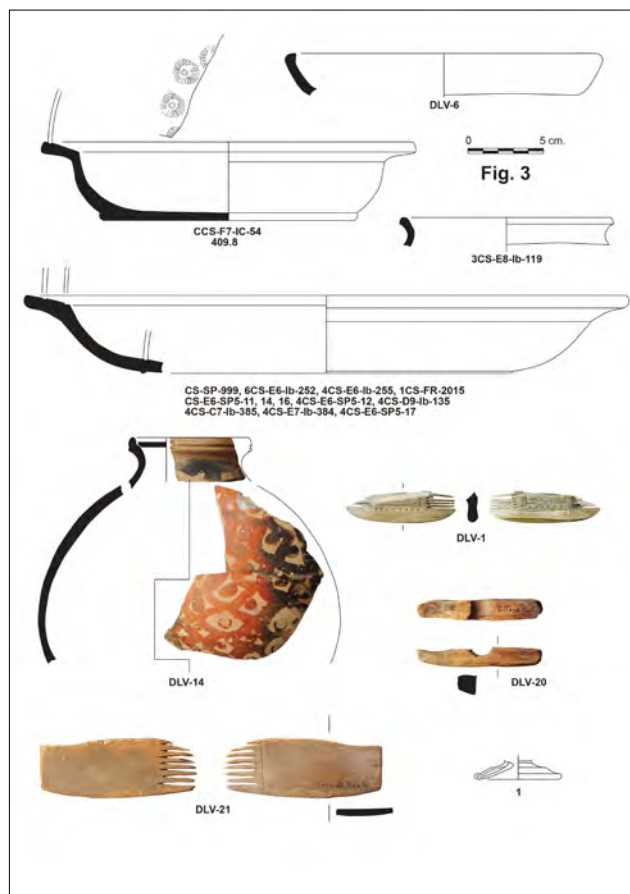
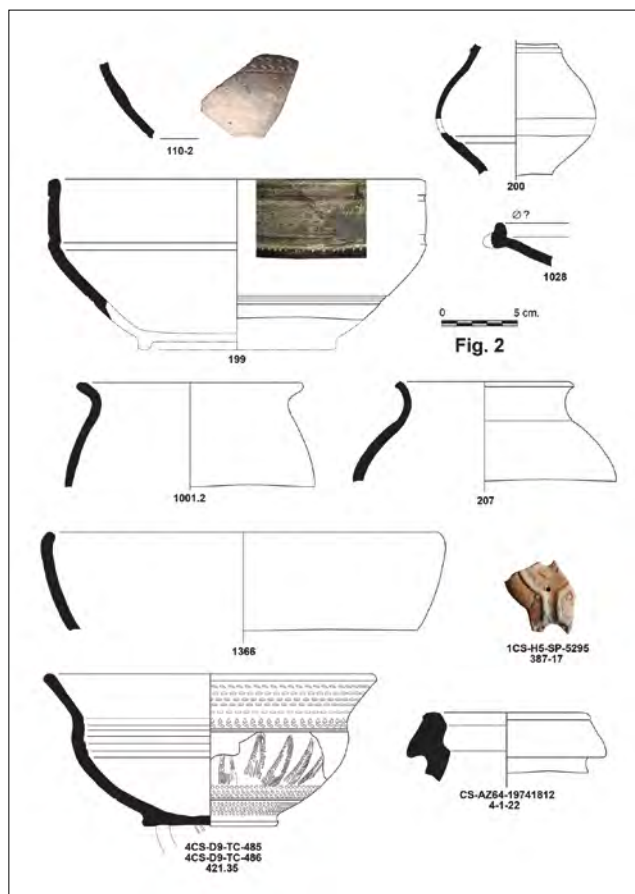
Si observem la distribució al territori de Catalunya de la cinquantena de cavitats que actualment coneixem que contenen materials del nostre àmbit d'estudi (fig. 1), es pot apreciar que a més de concentrar-se, com és lògic, a les zones amb roques calcàries i sedimentàries que compten amb coves i abrics, hi ha una concentració molt gran de jaciments a les comarques del Vallès i el Penedès, així com al Prepirineu lleidatà; en canvi, a les comarques tarragonines, on no manquen ni terrenys geològicament aptes ni cavitats, el nombre de jaciments coneguts es redueix a unes poques troballes aïllades, com les monedes de les coves de la Vila i de les Borres, a la Febró. Creiem que aquesta situació pot ser en bona part fruit de la disparitat d'intensitat de les recerques arqueològiques i que en un futur pròxim pot canviar.

LLOCS D'HABITATGE

Aquestes cavitats són espaioses i fàcilment accessibles. Hi trobem un material abundant, majoritàriament de tipus funcional, de vegades acompanyat de vaixella importada i vidre. Sense disposar de dades aportades per excavacions és difícil poder precisar la durada i el caràcter d'aquestes ocupacions. La Canal dels Avellaners (Berga) en època tardoantiga presenta en conjunt un material majoritàriament utilitari, amb la presència d'olles grolles del tipus Oc/Gre, Gox/1.9 (Macías 1999) (fig. 2, 1001.2) o morters del tipus M/CA/1 (fig. 2, 1028). No manca la vaixella importada, com la sigillata gàl·lica tardana o DSP (fig. 2, 100-2), alguna imitació (fig. 2, 199) o una gerra de *terra sigillata* africana D del tipus Atlante tavv. xxxi, 19 / Fulford 2 / Bonifay tipus 62 (fig. 2, 200).

Un material totalment utilitari, sense cap element importat, el trobem a L'Escletxa de Castellar del Riu, amb ceràmiques grolles entre les quals majoritàriament hi ha les olles del tipus Oc/Gre, Gox/1 (fig. 2, 207) i una cassola baixa del tipus Cb/Gre, Gox/8 (fig. 2, 1366).

Un cas paradigmàtic de lloc d'habitació és el de la cova de Can Sadurní (Begues), amb un notable conjunt de material tardoantic conegut de fa temps (per exemple, Edo et al. 1993) entre el que destaquem la TS gàl·lica tardana o DSP amb les formes Rigoir 1 (fig. 3, CCS-F7-IC-54/409.8) i Rigoir 18 (fig. 2, 4CS-D9-T C-485/4CS-D9-TC-486/421.35), la TS africana D, amb un gran plat del tipus Lamb. 51, 51A/Hayes 59C (fig. 3, CS-SP-999 et al.), l'àmfora de la forma Dressel 23/Keay 13A (fig. 2, CS-AZ64-19741812/4-1-22), alguns fragments de vidre datables en època tardoantiga o una llàntia del tipus Dressel 5/Loeschcke X (fig. 2, 1CS-H5-SP-5295/387-17). No hi manquen atuells més funcionals, com l'olla del tipus Oc/Gre, Gox/1.16 (fig. 3, 3CS-E8-Ib-119). Algunes ceràmiques africanes de cuina (per exemple, Ostia III, 267 o Lamboglia 10a-Hayes 23B) podrien pertànyer a la fase altoimperial. Fins a cert punt resulten comparables amb les restes de Can Sadurní els materials tardoantics de la Cova 120 de Sales de Llierca (Nolla, 1987, p. 137-140).

ACTIVITATS ARTESANALS

Les possibles restes atribuïbles a activitats artesanals en les coves tardoantigues catalanes són, en l'estat actual dels nostres coneixements, més teòriques que reals, amb algunes restes materials diferents de les detectades en les cavitats de la cornisa cantàbrica (Gutiérrez Cuenca i Hierro Gárate, 2010). Podem parlar d'algunes evidències d'activitats tèxtils en la cova de Toralla (Conca de Dalt), on al costat d'alguns exemplars de TS gàl·lica tardana o DSP de la forma Rigoir 4 (fig. 3, DLV-6) i d'algunes interessants ceràmiques pintades (fig. 3, DLV-14), alguns vidres i una peça de joc, trobem el que podria interpretar-se com una pinta de teler en fusta dura amb vuit pues (fig. 3, DLV-21) i una possible peça de teler (fig. 3, DLV-20). La cronologia d'aquests elements seria definida per la seva associació amb el material abans referenciat, però tenint en compte que tot plegat no fou recuperat en excavació metòdica hi podria haver algun decalatge cronològic. Menys clara és encara l'atribució cronocultural d'una pinta també de fusta, amb decoració gravada, procedent de la cova Joan d'O's de Les Avellanes-Santa Llinya (fig. 3, DLV-1), sense cap material arqueològic associat.¹ Fins al moment no hi ha constància de la realització de treballs metal·lúrgics en cap cavitat catalana.

1 Volem deixar constància del nostre agraïment a la Sra. Marta de la Vega per permetre'ns l'estudi dels materials d'aquest apartat.

FUNCIÓ D'EMMAGATZEMATGE

Aquesta funció no seria *a priori* contradictòria amb altres tipus d'ocupació en cova. Pot tenir relació amb algun altre establiment més o menys proper, i en aquest cas es definiria sobretot per la presència de grans atuells d'emmagatzematge, com els *dolia*. Aquest podria ser el cas de la Bora Gran d'en Carreres (Serinyà), on es va exhumar una vora de *dolium* (fig. 4, 6) al costat d'un peu de copa de vidre del tipus Foy 19 (fig. 3, 1) i *tegulae* (sense presència d'enterraments associables). També a la balma de la Roca Roja II, de Berga, s'ha pogut recuperar una vora de *doliolum* (fig. 4, 947-3), al costat d'un plat Hayes 61A/B3 o A/B4 en TS africana D i un plat Rigoir 8 en TS gàl·lica tardana; s'ha de dir, però, que també hi ha alguns materials d'època iberoromana barrejats, per la qual cosa no podem afirmar la tardoantiguitat del *doliolum*. La presència d'aquests tipus d'atuells en cova resulta innegable, tot i que majoritàriament es troben en contextos romanorepublicans (Coll i Miret, 2024c).

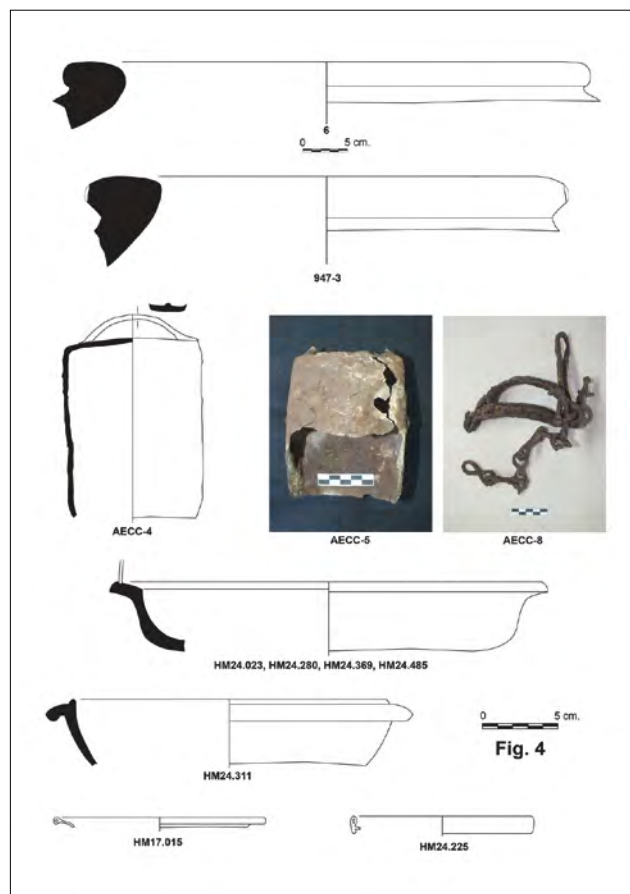

Fig. 4

ACTIVITATS RAMADERES

Ja hem comentat més amunt que els indicis d'activitats ramaderes augmenten de forma evident durant la tardoantiguitat a molts indrets, tant a les terres planes litorals com a les zones d'alta muntanya (Gurt 1998; Gassiot 2016; Gassiot, E. i Pèlachs, A. 2017; Palet *et al.* 2017). Pel que fa a les cavitats estudiades per nosaltres fins al moment, cal dir que la gran majoria, a causa de les seves exigües dimensions, no servirien com a pletes per a refugiar petits ramats. Tanmateix, la cova de la Jeta del Fondal de Valldellós de Mediona ha proporcionat alguns elements associables a activitats ramaderes, com són dues esvelles (fig. 4, AECC-4 i AECC-5) o les restes d'un possible arnès de cavall (fig. 4, AECC-8), tot datable en el segle v dC si tenim en compte la TS gàl·lica tardana que s'associa al conjunt. Amb tot s'ha de dir que en aquesta cavitat també s'han recuperat alguns materials amb possible ús litúrgic (Coll Riera *et al.* 1994).

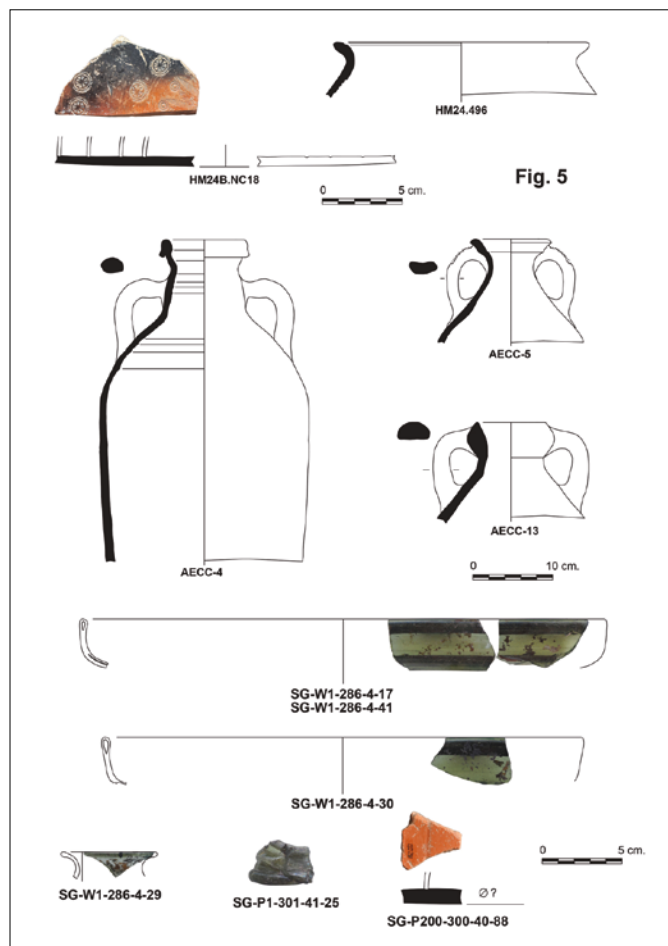
Per la seva localització en una àrea muntanyosa a prop de la ruta terrestre que a través del port del Cantó (1724 m) uneix les valls dels rius Noguera Pallaresa i Segre, es poden relacionar amb activitats ramaderes l'ocupació de la Cova de l'Home Mort (Soriguera, Pallars Sobirà) (Gassiot i Sánchez, e. p.). Els materials tardoantics que s'hi ha documentat fins al moment són un vas de TS africana D del tipus Lamboglia 51, 51A/Hayes 59 (fig. 4, HM 24.023 *et al.*), un fons pertanyent a un gran plat en TS gàl·lica tardana (fig. 5, HM 24B.NC18), vidre, amb un fragment assimilable a la forma Isings 115 (fig. 4, HM 17.015) i una altra pertanyent a una gerra o vas globular (fig. 4, HM 24.225), un morter M/CA/2 o Fulford, Peacock tipus 1 (fig. 4, HM 24.311), i alguna olla en ceràmica grollera reduïda Oc/Gre,

Gox/1 (fig. 5, HM 24.496). També la cavitat M35 (Baix Pallars, Pallars Sobirà), per la seva localització podria estar relacionada amb activitats ramaderes (Pérez Almoguera et al. 2011, 116).

AMAGATALL D'OBJECTES DE VALOR

En alguns casos es podria especular amb la possibilitat que a les coves s'haguessin amagat temporalment objectes de valor en cas de necessitat. Si aquesta circumstància s'hagués produït, la major part d'aquells materials haurien estat recuperats pels propietaris. Les monedes localitzades en algunes coves són escassos bronzes de mòdul petit, amb dates d'emissió d'emperadors de la dinastia constantiniana o de principis del segle v, que acostumen a presentar un desgast considerable a causa de la seva intensa circulació. La presència d'aquestes monedes podria deure's a simples pèrdues involuntàries, tot i que no es pot descartar que haguessin format part de «guardioles» —més que no pas «tresorets»— de valor pecuniari escàs, que haurien estat en bona part recuperades un cop passat el període d'inestabilitat.

Són diverses les coves catalanes on ha estat documentada la presència d'alguna moneda, generalment en quantitat molt escassa. Per exemple, a la Cova de les Monedes del Fondal de Valldellós es van recuperar sis mitjos bronzes datables entre els anys 378 i 423: un de Teodosi I (378-383), un de Flavi Gratinia (379-383), un de Magne Clement Màxim (383-388), un de Flavi Teodosi I (392-394), un altre també de Flavi Teodosi I (379-395) i un d'Honorí (393-423) (Bacaria, 1991a, p. 220-224; Coll Riera et al., 1996, p. 175; Gibert, 2023, p. 83). En aquesta balma, a més d'un petit conjunt de TS gàl·lica tardana i alguna olla en ceràmica grollera de cuina, també va aparèixer un conjunt d'àmfora, ja publicat (Jàrraga, 1992b, p. 78-82), entre les quals destaquem les de procedència africana: una Keay 62A *similis* amb una infreqüent pasta beix (fig. 5, AECC-4),² i una Keay 36B *similis*, fig. 5, AECC-13), o àmfora sudhispànica Keay 16C, fig. 5, AECC-5. L'àmfora Keay 62 podria fer arribar el conjunt al segle vi dC (Bonifay, 2004, p. 137-140).

² Que inicialment havia estat classificada com una possible Keay 19 (Jàrraga, 1992b, 78, fig. 4, 2). El remuntatge posterior de diversos fragments de la mateixa peça ha fet rectificar aquesta classificació (Jàrraga i Prevosti, 2022, p. 193).

ACTIVITATS FUNERÀRIES

A diferència de la cornisa cantàbrica de la península Ibèrica, on abunden les coves amb evidències funeràries a partir del segle VI dC (Hierro Gárate, 2022), a casa nostra aquestes evidències resulten escasses, si més no entre els segles IV-VI dC.

Una de les excepcions és la cova Simanya Gran (Sant Llorenç Savall), amb una interessant seqüència d'època tardoantiga (Cebrià et al. 2025). En la capa superficial W1, llimosa i negra, es documentà un palimpsest amb diverses restes humanes, entre les quals dos crànis, i materials inconnexos de diverses èpoques. Inicialment, aquestes restes humanes foren interpretades com a pertanyents al III^{er} mil·lenni aC, perquè s'associaven a la ceràmica a mà trobada en les excavacions de 1930. Les datacions fetes posteriorment sobre dents humanes³ han demostrat una cronologia tardoantiga:

Jaciment	Nivell	Tècnica	Mostra	Taxó	Referència	Edat BP	Edat cal AD
Simanya Gran	P1	C14 AMS	Dent	Homo	Beta-574953	1640±30	431±57
Simanya Gran	W1	C14 AMS	Dent	Homo	Beta-5749534	1630±30	450±61

Pel que fa al material tardoantic del nivell superficial destaquem, en primer lloc, la presència d'un petit fragment de fons de plat de *terra sigillata* africana D, de forma indeterminable, amb vernís intern del tipus D2 i amb un cercle concèntric com a decoració (fig. 5, SG-P200-300-40-88). Hi ha alguns fragments d'àmfora, sobretot lusitana, entre els quals destaca una nansa, a més de diversos exemplars de ceràmica grollera de cuina (Cebrià et al. 2025). Simanya Gran ha proporcionat un destacable lot de vidres, especialment en els nivells W1 i P1. Cronològicament, coincideixen amb la datació radiocarbònica de les restes humanes d'època tardoantiga a les que ens hem referit més amunt, i ens fan sospitar una possible relació. En primer lloc, cal fer referència a un pot del tipus Isings 94, de color verd clar (fig. 5, SG-W1-286-4-29), que podem datar en el segle V dC (Coll Riera, 2021, p. 559-560).

Un fragment de nansa d'ampolla del tipus Isings 126 o 127, en color verd oliva, es troba replegada sobre ella mateixa i presenta dues acanaladures (fig. 5, SG-P1-301-41-25). Un petit fragment de vora, no representada gràficament (SG-W1-301-40-s/n), en vidre incolor, no sembla pertànyer a la mateixa peça, però sí a aquesta forma.

Peces destacables són dos grans plats en vidre del tipus Isings 118. El primer d'ells està format per dos fragments que no remunten amb la vora girada formant replec i la paret. Es tracta d'un vidre transparent, de color verd oliva, i presenta dues faixes de restes d'oxidació de la superfície del vidre, que té una part de la paret doble en la zona propera al peu (fig. 5, SG-W1-286-4-17 i SG-W1-286-4-41). El segon plat presenta un diàmetre lleugerament menor, però unes característiques tècniques molt similars a la peça anterior (fig. 5, SG-W1-286-4-30). A Catalunya aquesta forma s'ha evidenciat a pocs indrets (Coll Riera, 2021, p. 580-583), la qual cosa creiem que atorga una certa singularitat a les peces de Simanya Gran.

Trobem altres enterraments tardoantics a les coves de Mura (Roig Buxó, Coll Riera, 2012, fig. 1), on s'ha documentat material datable en la tardoantiguitat associat a restes humanes, però que majoritàriament no presenten una datació

3 Beta 574953; 1640±39 a 299-58, la sala intermèdia de la galeria principal, sobre dent humana. I Beta 57495454 1630±30 a la galeria oest, al quadre 288-5. Ambdues datacions pertanyen a una forquilla des del 336-436 dC, i 377-474 dC respectivament (Cebrià i Morales, 2021, p. 76, 82).

d'aquest període, sinó de l'edat del bronze. Amb tot, en la campanya de 2016 fou analitzada per AMS C14 una dent incisiva central pertanyent al maxil·lar superior dret d'un individu infantil (CM16-7-20), que donà com a resultat una datació de 248-390 cal AD (1702-1560 cal BP). El material tardoantic documentat a les coves de Mura consisteix en una vora de plat de *terra sigillata* gal·lica tardana o DSP, de la forma Rigoir 1, sense cap decoració, i algunes restes de ceràmica grollera de cuina (Font i Segura, 2016), aquestes semblants a les peces de Simanya Gran.

ACTIVITAT SIMBÒLICA O RELIGIOSA

Alguns dels conjunts de materials resulten difícils d'explicar des d'un punt de vista estrictament utilitari. Fem referència essencialment a llocs on predomina de forma molt evident un tipus de vaixel·la o elements que podem considerar gairebé de luxe, com són la *terra sigillata* o el vidre (Martínez Salcedo i Unzueta Portilla, 1988, p. 61-64; Rubio, 2014, p. 222-223; Hierro Gárate, 2022, p. 79-80, entre altres). Pensem que no es tractaria de cap amagatall d'objectes, ja que el valor de tot plegat tampoc el justificaria, ni d'atuell·ls funcionals i resistents com es podria pensar que serien propis de pastors (Rubio, 2014, 222-223). Per a alguns investigadors, la presència d'aquests conjunts de materials podria explicar-se com una reminiscència dels cultes en cova practicats en l'època ibèrica (Gil-Mascarell, 1975, 326; González-Alcalde, 2002 [2013], 289). Tanmateix, tenint en compte la manca de continuïtat de les ocupacions d'aquestes coves en gairebé quatre segles en el cas català, se'ns fa difícil admetre aquesta possibilitat. Solament en uns pocs casos hi ha una perduració clara d'un ús ritual d'època ibèrica, com per exemple a la cova de la Murcielaguina de Priego de Córdoba (Vaquerizo, 1985), o al santuari ibèric del Collado de los Jardines (Rueda, 2011, 51). En altres casos aquesta perduració de creences sembla tenir lloc d'una manera difusa, i no sempre referida a les coves (Sanmartí i Santacana, 2005, 193). Per a altres autors la utilització de les coves en època tardoantiga seria una mostra d'eremitisme o ascetisme relacionada amb el primitiu cristianisme (Aguilera, 1996, Gil Zubillaga, 1997, o Jimeno, 2011), però sense el suport d'inscripcions, oratoris o altars considerem aquesta hipòtesi difícil de demostrar.

La cova Colomera de Sant Esteve de la Sarga ha estat interpretada com a lloc on hi podria haver hagut activitats de tipus cultural (Padró i de la Vega, 1989, 15).⁴ Al costat d'algunes ceràmiques grolleres es troba un notable conjunt de vaixel·la

⁴ La cova Colomera apareix com a cova-santuari ibèrica en la bibliografia arqueològica que tracta d'aquest tema (per exemple, González-Alcalde, 2006, 222-223). A data d'avui no coneixem cap material classificable com a ibèric entre les peces exhumades.

de taula,⁵ amb *terra sigillata* gàl·lica tardana o DSP, amb bols del tipus Rigoir 2 o 3, Rigoir 6b i 15a (fig. 6, 124 i 126 respectivament), copes Rigoir 18, plats Rigoir 1, Rigoir 4 (fig. 6, 121), Rigoir 8 i altres fragments més dubtosos. La cova ha proporcionat una bona mostra de TSHT, amb bols de la forma 37 sense decoració (fig. 6, 125a i 125b) i decorats, sempre amb el segon estil (fig. 6, 185). També hi ha algun vas en TS africana D del tipus Hayes 67 (fig. 6, DLV-20). L'àmfora està representada per les produccions africanes, amb una vora de Keay 35B i un pivot potser de Keay 25 (fig. 7, 117 i DLV-1 respectivament). Es coneix una vora d'àmfora sudhispànica del tipus Almagro 51C/Keay 23 (fig. 7, DLV-19). Destaca la presència d'una àmfora oriental gairebé sencera, del tipus LRA 4B (fig. 7, 181) (Jàrraga, 1990). El seu contingut, *vinum Gazetum* de la zona palestina, pot haver tingut un gran simbolisme en una primitiva comunitat cristiana. També hi ha un destacable conjunt de vidre, datable essencialment en el segle v dC (Coll Riera, 2020, 477-479): entre altres, vasos dels tipus Isings 106 (fig. 7, 1-4) i Isings 96 (fig. 7, 5-9).⁶ Les excavacions dutes a terme durant els anys 2005-2011 per un equip de la Universitat de Barcelona han incrementat la quantitat de materials tardoantics recuperats (vaixel·la de taula, vidres, monedes, àmfores, objectes de metall i poca ceràmica comuna). S'ha suggerit un possible ús religiós de la cova Colomera en relació amb el proper monestir cenobític d'època visigoda dels Altimiris, que en seria la continuïtat (Alegria, 2024, 7-8).

El Fondal de Valldellós (Mediona) és una petita àrea situada en un vessant obac ple de blocs despresos d'una cinglera, els quals han format galeries i cavitats de poca entitat, no aptes com a lloc d'habitació. El paratge és frondós, destacant-hi un enorme monòlit de pedra vertical que presideix el vessant. Aquest indret ha proporcionat un notable conjunt material de diversos períodes (Ribé, 1995). Pel que fa al material tardoantic, és abundant la vaixel·la de taula i altres elements singulars, que han fet que hagi estat interpretat com un primitiu lloc eremític (Coll Riera et al. 1996). Com a elements singulars destaquem com a procedents de l'anomenada cova de la Jeta la presència d'un bol del tipus Rigoir 3b en forma de petxina (fig. 8, AECC-10), una variant molt poc freqüent en aquesta forma (Bacaria, 1991, 220), i que li podria atorgar connotacions litúrgiques tenint en compte el significat de la petxina en el primitiu cristianisme com a simbolisme baptismal mort-renaixement (Eliade, 1979, 167-174). També hi ha un bol sencer de la forma Rigoir 3c (fig. 8, AECC-11), i una copa Rigoir 18 (fig. 8, AECC-12). Altres elements singulars procedents d'aquesta cavitat són un fons de copa en vidre de color verd oliva del tipus Foy 14 o 19 (fig. 8, AECC-1), una gerra sencera del tipus Isings 126, un

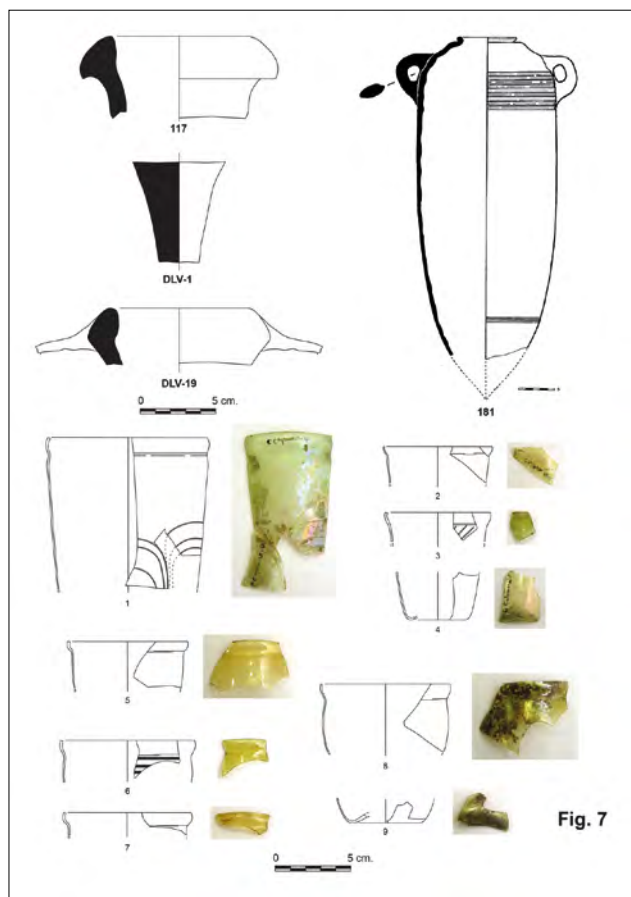

Fig. 7

5 Volem deixar constància novament del nostre agraïment a la Sra. Marta de la Vega per permetre'ns l'estudi dels materials d'aquest apartat.

6 Agraïm a Joan-Manuel Coll la cessió d'aquestes il·lustracions, de la seva autoria.

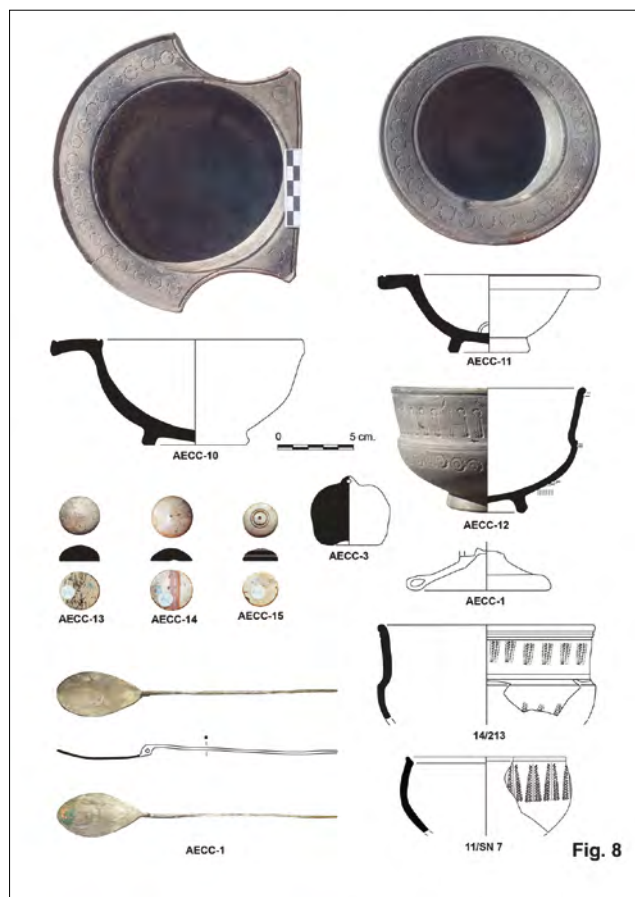

Fig. 8

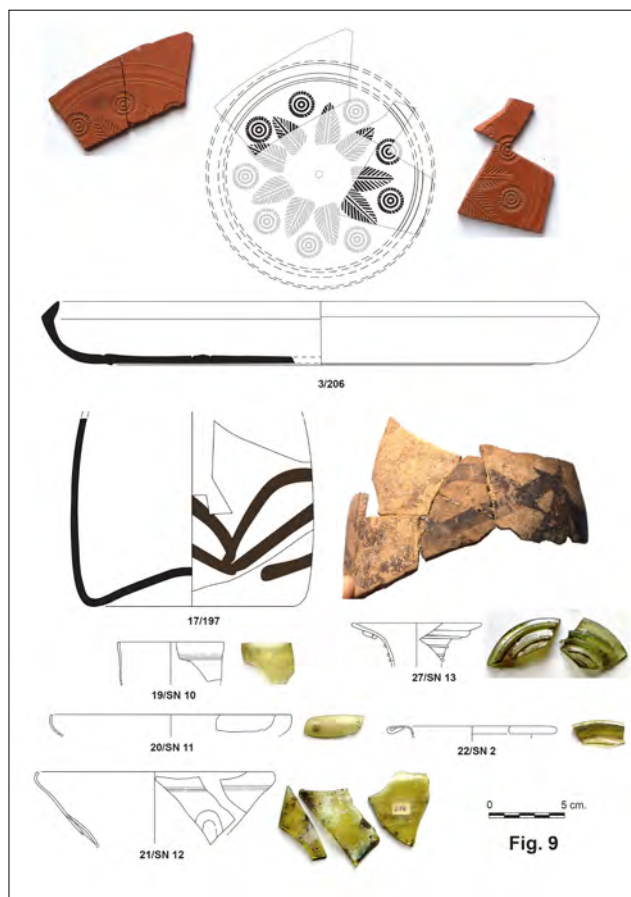

Fig. 9

ponderal en ferro de fons umbilicat i 635,7 g. de pes (fig. 8, AECC-3) i tres fitxes de joc elaborades en os (fig. 8, AECC-13, AECC-14 i AECC-15).

En altres àrees del Fondal de Valldellós s'han recuperat fragments de *terra sigillata* gàl·lica tardana dels tipus Rigoir 6b i 15a, així com monedes i àmfores (cova de les Monedes). La cova de la Jeta ha proporcionat també, a més de l'esquella i el possible arreu de cavall esmentats més amunt, uns clemàstecs de ferro. En l'anomenada cova de la Cullera va ser trobada únicament una cullera de coure o bronze amb restes d'un bany de plata (fig. 8, AECC-1), tipus d'objecte per al qual s'ha proposat tradicionalment un ús litúrgic cristià, tot i que no necessàriament (Elorza, 1988); culleres similars han estat trobades a les coves del Garrofet (Querol, fig. 10, V121, MADV/530) i del Mont-ral (Olèrdola, fig. 10, DLV-4). A la bauma del Batlle o cova del Pèndol, es va localitzar una petita clau d'arqueta de quatre dents, i una vora de got troncocònic del tipus Isings 106, de color verd oliva (fig. 10, AECC-8 i AECC-5, respectivament). Les claus d'arqueta com aquesta resulten difícils d'explicar en un context de cova (San Nicolás, 1985, 315, làmina); cal tenir present que s'han trobat claus ofrenades en alguns santuaris de la Gàl·lia, a Epona, Sucellus, Silvanus i altres divinitats (Toutain, 1920, 369). Sigui com sigui, el Fondal de Valldellós resulta un indret difícil d'interpretar, tant per la concentració, morfologia i el gran nombre de les seves cavitats com per la diversitat dels materials que han proporcionat. Coneixem un possible paral·lel a Saint-Etienne-de-Gourgas, prop d'Aubaygues: «multiplicité d'abris sous-roches situés au bord des importantes fractures d'un enorme rocher nommé Les Roquets» (Rigoir et al. 1978, 193).

Un conjunt singular de materials és el de la cova del Comte de Guanta (Setmenat). Es tracta d'una balma de difícil accés excavada a la dècada de 1970 que ha

proporcionat un interessant lot de materials entre els quals destaquem la TS gàl·lica tardana (Bacaria 1992), amb la copa Rigoir 18 o el bol Rigoir 6b (fig. 8, 14/213 i 11/SN, respectivament), així com altres formes incloent-hi algunes imitacions de DSP (Bacaria, 1991b). La *terra sigillata* africana D presenta formes datables en el segle v, com són la Hayes 61A (fig. 9, 3/206), 59B, 61B i 64 (Jàrrega, 1992a). També s'han recuperat dos grans fragments pertanyents a sengles gerres en ceràmica comuna pintada tardoantiga (fig. 9, 17/197) i un gran fragment pertanyent a una àmfora sudhispànica Dressel 23/Keay 13A. En vidre trobem, entre altres, el got Isings 96 (fig. 9, 19/SN 10), l'escudella Isings 116/117 (fig. 9, 19/SN 11), l'escudella amb depressions Isings 117 (fig. 9, 19/SN 12), l'ampolla Isings 126/127 (fig. 9, 27/SN 13) i el bol Isings 115 (fig. 9, 22/SN 2).⁷ Tenint en compte que pràcticament no hi ha ceràmica grollera de cuina, cal considerar aquest conjunt si més no com a singular.

TROBALLES AÏLLADES

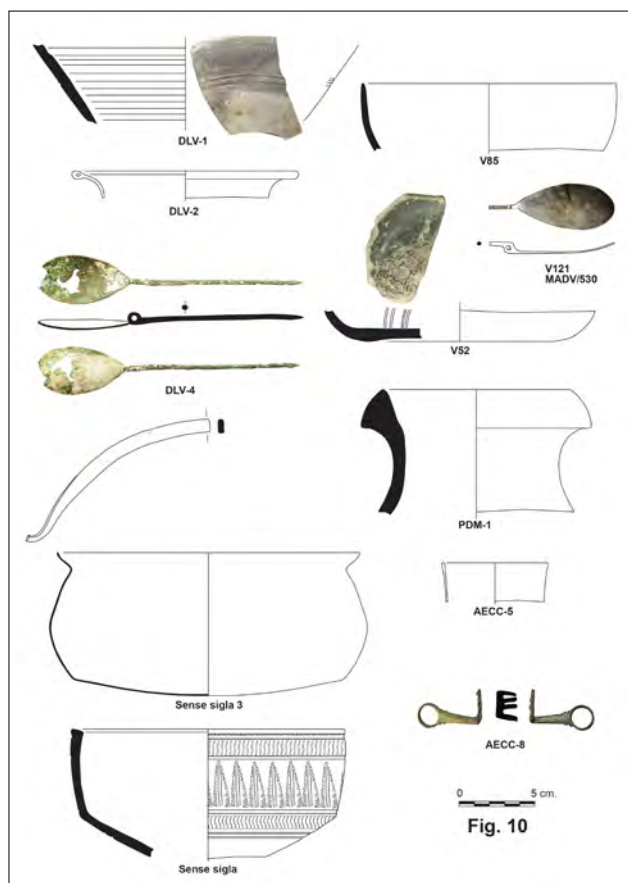
Poden obeir a l'ús de coves i abrics com a refugi ocasional. En general, ofereixen molt poc material arqueològic i es tracta sovint de llocs de difícil accés i de vegades amb poca visibilitat des de la plana (Fanjul, 2011, 102). El material documentat resulta difícil d'interpretar sobretot a causa de la seva escassetat.

Dins aquesta categoria podem situar les troballes de la cova de Mont-ral (Olèrdola), amb un fons sense peu de TS gàl·lica tardana del tipus Rigoir 18 (fig. 10, DLV-1), una vora de vidre de color verd oliva del tipus Isings 115 (fig. 10, DLV-2) i una cullereta de bronze quelcom malmesa (fig. 10, DLV-4).

Una coveta al costat de l'Esquerda de les Roques de El Pany (Torrelles de Foix) ha proporcionat un vas gairebé sencer del tipus Rigoir 6b en TS gàl·lica tardana (fig. 10, sense sigla), una vora d'olla en ceràmica grollera del tipus Oc/Gre, Gox/1.15 (Macías, 1999), i un petit calderó o marmita en coure o bronze, que potser duia nansa (fig. 10, sense sigla 3).

A la cova del Garrofet de Querol (Alt Camp), a més d'un voluminós lot de materials ceràmics d'època ibèrica, s'ha pogut documentar un bol en TS clara B del tipus Clair B 106 (fig. 10, V85), a més d'un fons pertanyent a un plat en TS gàl·lica tardana (fig. 10, V52) i un fragment de cullereta i inici del mànec, en bronze (fig. 10, V121 MADV/530).

La cova Pidemont (la Palma de Cervelló) ha proporcionat una vora d'àmfora africana del tipus Keay 35B (fig. 10, PDM-1) com a únic material tardoantic.

⁷ Agraïm a Joan-Manuel Coll la cessió d'aquestes il·lustracions, de la seva autoria.

VALORACIÓ

Ja hem comentat més amunt que les conclusions a les quals podem arribar tenint en compte l'estat actual dels nostres coneixements amb força probabilitat hauran de ser com a mínim matisades en funció de les noves dades aportades per futures recerques. Queda clar també que no coneixem prou bé els canvis socioeconòmics que es produeixen a l'Antiguitat Tardana, i que caldran noves investigacions tant en els jaciments en cova com en els dels seus entorns a l'aire lliure. S'ha de tenir en compte que les activitats dels ocupants de les cavitats es realitzarien en aquelles zones amb més llum natural, o sia, l'entrada i l'exterior (Fanjul, 2011, 99), que són habitualment els espais menys investigats per la recerca arqueològica.

Les evidències que presenten les coves amb material utilitari ens indicarien uns assentaments que probablement cal relacionar amb activitats ramaderes, atesa la seva situació. Ja hem comentat més amunt que en la tardoantiguitat es produeix l'ocupació de nous espais amb aquesta finalitat, fins i tot a l'alta muntanya. El fet que hi hagi la presència de ceràmica de taula del tipus *terra sigillata*, o fins i tot quelcom de vidre costa d'associar a uns pastors malgrat que en els assentaments de la plana, per pobres que siguin, tampoc no hi sol mancar algun d'aquests elements (Hiero Gárate, 2022, p. 270; Tobalina-Pulido i Campo, 2022, p. 172, entre altres). Dels molts exemples que es podrien citar al respecte, hi ha el de l'assentament tardoantic dels Mallols de Cerdanyola del Vallès (Francès et al., 2007, p. 201-204), o el de la fase productiva de l'edifici tardoantic de Can Ferrerons de Premià de Mar, que es data en el segle VI dC (Prevosti et al. 2024, p. 12-13). Tanmateix, cal tenir present que els estudis duts a terme en els darrers decennis han posat de manifest que en època romana i tardoantiga fins i tot les zones d'alta muntanya pirinenca catalanes no es poden considerar llocs aïllats i marginals, sinó que constituïen territoris accessibles i ben comunicats, integrats en el complex sociocultural romà i les xarxes comercials extraregionals (Colominas et al., 2024, p. 88-89), circumstància que explicaria la presència de materials d'importació fins i tot en les cavitats situades en territoris més interiors.

Molt interessant és el cas de Simanya Gran. Aquí, la presència de restes d'enterraments datats per AMS C14 i en consonància amb vidres i vasos ceràmics d'època tardoantiga, ens indica l'existència de pràctiques funeràries. Això sí, tant les restes humanes com la ceràmica i el vidre es troben barrejades en un palimpsest juntament amb restes més antigues, de tal manera que no se'ns permet ni tan sols poder besllumar quina tipologia de tombes hi hauria: l'absència de *tegulae* i altres elements constructius típics dels enterraments de l'època ens permet sospitar que podria tractar-se de tombes en fossa, sense cap altra indicació. I cal fer notar també que la coincidència cronològica entre les restes dels sebollits amb els vasos ceràmics i el vidre permet hipotetitzar amb la possibilitat d'un dipòsit funerari, un costum que en època ja considerada cristiana com aquesta es documenta escassament (Chavarría, 1996, p. 189-193; Chavarría, 2007, p. 134). El més habitual és que no hi hagi cap mena de dipòsit funerari, com succeeix a l'assentament dels Mallols de Cerdanyola del Vallès (Majó, 2007, *passim*), a la zona de Tarragona (Menchón, 2012, p. 137), a la Plaça Major de Castellar del Vallès (Roig Buxó i Coll Riera, 2010, p. 209-214), o a Santa Maria del Mar, a Barcelona (Martín Menéndez, 2007, p. 147). Amb tot, la desaparició completa del dipòsit funerari sembla que no s'esdevindrà fins al segle VII dC (Agustí et al., 2000, p. 54). Un paral·lelisme relativament proper d'enterraments tardoantics en cova el tenim a les coves de Mura.

Pel que fa a les cavitats amb possible activitat simbòlica/religiosa pensem que, ateses les circumstàncies esmentades, l'únic element que ens podrà ajudar a determinar-la en l'estat actual dels nostres coneixements seran les dades estadístiques. Quan comparem els percentatges de la vaixel·la fina i altres elements sumptuaris que trobem en la cova del Comte de Guanta o a la cova de la Jeta del Fondal de Valldeíós, ens adonem clarament que no es tracta de llocs d'habitació amb una finalitat productiva concreta. I, d'altra banda, el seu valor tampoc justificaria un amagatall. Hauran de ser noves recerques les que d'alguna manera ajudin a aclarir satisfactòriament la qüestió.

La ceràmica importada ens ofereix una cronologia situable *grosso modo* entre els anys 350-500 dC, amb alguna perduració esporàdica. Com hem vist, es tracta essencialment de TS africana i TS gàl·lica tardana, amb TS hispànica tardana únicament en el cas de cova Colomera, potser arribada per la ruta del Segre. L'àmfora presenta també diverses procedències: majoritàriament africana, no manquen exemplars sudhispànics —alguns amb contingut d'oli— i algun d'oriental, com a Cova Colomera. Tot plegat demostratiu que en cap cas tractem d'una àrea marginal, i si ben integrada en els circuits comercials de l'època. Aquí potser caldria incloure la ceràmica pintada, documentada a diverses cavitats com cova Colomera, cova Toralla, cova del Comte de Guanta i M35.

Tot plegat, troballes antigues i modernes no deixen d'oferir evidents possibilitats d'investigació d'un període històric encara mal conegut com és l'Antiguitat Tardana, sobretot fora dels nuclis més populosos.

BIBLIOGRAFIA

- Aguilera, I. (1996), La ocupación tardorromana de la cueva del Moro. *Bolskan*, 13, 133-137.
- Agustí, B., Codina, D., Mataró, M. i Puig, A. M. (2000), Pluralidad cultural a través del mundo funerario en los obisposados de Empúries y Girona (siglos v-viii d.C.). Dins: *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, (47-62). IEC i altres.
- Alegria, W. (2024). Arqueologia d'un monestir prepirinenc a Catalunya, dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris. *Summa. Revista de cultures medievals*, 24, 6-26.
- Arthur, P. (2020). Prefazione. Sull'archeologia degli insediamenti medievali in grotta. Dins: S.A. Cugno, *Archeologia rupestre nel territorio di Siracusa*, xvi-xviii (BAR International Series, 2771).
- Azkárate, A. (1988). *Arqueología de la antigüedad tardía en Alava, Guipuzcoa y Vizcaya*. Diputación Foral de Alava.
- Bacaria, A. (1991a). Les ceràmiques paleocristianes (dérivées-des-sigillées paléochrétiennes) del Penedès. *Miscel·lània Penedesenca*, XV, 213-232. <https://raco.cat/index.php/MiscellaniaPenedesenca/article/view/59379>
- Bacaria, A. (1991b). Les imitations de D.S.P. sur le litoral catalan (Vème siècle après J.C. Dins *SFECAG. Actes du Congrès de Cognac* (353-363). Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.

- Bacaria, A. (1992). Ceràmiques paleocristianes (DS.P.) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental). *Arraona*, III època, 10, 79-84.
- Bonifay, M. (2004). *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. Archaeopress (BAR International series, 1301).
- Cebrià, A., López Cachero, F. J., Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2025). Bivacs i cultes ctònics. Cova de la Canal o Simanya Nova (St. Llorenç Savall, Vallès Occidental). *Arraona*, 42, 12-35.
- Cebrià, A. i Morales, J. I. (2021). Cova Simanya Gran (Sant Llorenç Savall): del caos (massificació descontrolada) al logos (recerca i regulació de visites). *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, 7, 67-83.
- Chavarría, A. (1996). Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la *Tarraconensis* durante la antigüedad tardía. *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X, 165-202.
- Chavarría, A. (2007). *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII dC)*. Brepols Publishers (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive, 7).
- Coll Monteagudo, R. (2023). *El santuari ibèric de la Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, Barcelona)*. Fundació Iluro. <https://premiluro.cat/portfolio-item/88-el-santuari-iberic-de-la-cova-de-les-encantades-del-montcabrer-cabrera-de-mar-barcelona-accessit-premi-iluro-2022/>
- Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2024a). Ocupació i ús de les coves en època ibèrica i romana a Catalunya. Dins J. García Targa (ed.), *Arqueologia litoral. III Jornada d'Arqueologia de Sitges*. Consorci del Patrimoni de Sitges, 78-85.
- Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2024b). Ocupación y uso de las cuevas en época romana y tardoantigua en Cataluña. Dins: L. G. Pérez Aguilar (coord.): *Reinterpretando viejos hallazgos y trabajos de campo en arqueología romana y tardoantigua en la Península Ibérica*. Universidad de Granada, 26-27.
- Coll Monteagudo, R. i Miret-Mestre, M. (2024c). *Dolia* en coves de l'àmbit ibèric peninsular. Unes reflexions. Dins M. Rueda, R. Jàrraga (eds.): *Dolia ex Hispania: Els dolia a les províncies d'Hispania en època romana. Estat de la qüestió i perspectives* (41-51). Institut Català d'Arqueologia Clàssica [Col·lecció Trama, 12].
- Coll Riera, J.M., Roig, J. i Molina, J.-A. (1994). El Fondal de Valldellós (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del segle v. *Miscel·lània Penedesenca*, XX, 170-183.
- Coll Riera, J.M. (2021). *El vidre de l'antiguitat tardana a Catalunya i Andorra. Contextos i tipologia del vidre a la Tarraconense Oriental entre el baix imperi romà i l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)*. Universitat de Barcelona. Tesi Doctoral inèdita, www.tdx.cat.
- Colominas, L., Carbonell, A., Pescini, V., Mayoral, A., Gallego-Valle, A., Garcia-Molsosa, A., Orengo, H.A., i Palet, J. M. (2023). L'arqueologia del paisatge aplicada a l'estudi dels espais altimontans: experiències a les capçaleres del Ter i del Segre (el Ripollès, la Cerdanya, Andorra). *Treballs d'Arqueologia*, vol. 26, 73-94. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.128>.
- Daura, J., Ble, E., Revilla, V., Peix, J., Clua, M., Blasco, M., Queralt, I., Valenzuela, S., Miret, M., Coll, R., Allué E. i Sanz, M. (2024). Ocupaciones efímeras en cueva desde la protohistoria hasta la actualidad: cova del Gegant

- (Sitges, Barcelona). *Lucentum*, XLIII, 107-133. <https://doi.org/10.14198/LVCENTVM.23874>
- Edo, M., Millán, M., Blasco, A. i Blanch, M (1993). Cova de Can Sadurni, Begues. Dins: *Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Generalitat de Catalunya, 95-96 (Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1).
- Eliade, M. (1979). *Imágenes y símbolos. Ensayos sobre el simbolismo mágico-religioso*. Ed. Taurus.
- Elorza, J.C. (1988). Notas sobre las llamadas cucharillas litúrgicas romano-visigodas localizadas en *Hispania*: la colección del Museo Arqueológico Nacional. Dins: *Homenaje a García Bellido. Vol. V. Gerión. Anejo I*. Universidad Complutense, 381-394.
- Fanjul, A. (2011). Las últimas cuevas. Observaciones en torno a la ocupación histórica de las cuevas astur-leonesas. *Arqueología y Territorio Medieval*, 18, 91-116.
- Font i Segura, X. (2016). *Memòria de la intervenció de control arqueològic de les obres d'adequació de les coves de Mura. Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac. Mura, Bages (2016)*. Inèdita. Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- Francès, J., Hernández, J. Argelagués, M. (2007). El vidre. Dins J. Francès (coord.), *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Generalitat de Catalunya, 201-204.
- Gassiot, E. (2016). Ocupaciones pastoriles en época romana e inicios de la Edad Media. Dins E. Gassiot (ed.): *Arqueología del pastoralismo en el Parque Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Montañas humanizadas*. Organismo Autónomo Parques Nacionales, 147-173.
- Gassiot, E. i Pèlachs, A. (2017). La ocupación ganadera de los Pirineos occidentales de Catalunya en época romana e inicios de la Edad Media. *Treballs d'Arqueologia*, 21, 287-306. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.71>.
- Gassiot, E., Sánchez, X. (e. p.): La Cova de l'Home Mort de Soriguera: no només una cova sepulcral de l'edat del bronze. *Tribuna d'Arqueologia 2025*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Publicació digital.
- Gibert, J. (2023). Els inicis crítics del poblament rural altmedieval a Catalunya: el segle v a la llum de l'arqueologia. *Estudis d'Història Agrària*, 35, 69-108. DOI: 10.1344/eha.2023.35.69-108.
- Gil-Mascarell, M. (1975). Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano. Materiales y problemas. *Saguntum-PLAV*, 11, 281-332.
- Gil Zubillaga, L. (1997). Hábitat tardorromano en cuevas de la Rioja alavesa: los casos de Peña Parda y Los Husos I (Laguardia, Alava). *Isturitz*, 8, 137-149.
- González-Alcalde, J. (2002 [2013]). *Las cuevas santuario y su incidencia en el contexto social del mundo ibérico*. Tesis Doctoral inédita. Universidad Complutense. <https://hdl.handle.net/20.500.14352/37577>.
- González-Alcalde, J. (2006). Cuevas-santuario ibéricas en Cataluña. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 25, 187-248.
- Gurt, J. M. (1998). Pervivències i canvis estructurals durant l'Antiguitat tardana en el nord-est de la península ibérica, dins: *Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*. XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Institut d'Estudis Ceretans, 311-326.

- Gutiérrez Cuenca, E., Hierro Gárate (2010). Instrumentos relacionados con la actividad textil de época tardoantigua y altomedieval en Cantabria. *Munibe*, 61, 261-288.
- Gutiérrez Cuenca, E., Hierro Gárate, J. Á, Ríos Garaizar, J., Gárate Maidagan, D., Gómez Olivencia, A. i Aceredillo Alonso, D. (2012). El uso de la cueva de Arlanpe (Bizkaia) en época tardorromana. *Archivo Español de Arqueología*, 85, 229-251.
- Hierro Gárate (2022). *El uso funerario de las cuevas en época visigoda (siglos VI-VIII)*. Universidad del País Vasco (Documentos de Arqueología Medieval, 17).
- Járrega, R. (1990). Una àmfora tardo-romana a la Conca de Tremp: dades sobre el comerç d'importació a l'antiguitat tardana. Dins *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. IEC-PAN, 131-136.
- Járrega, R. (1992a). *Poblamiento y economía en la costa este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Járrega, R. (1992b). Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana a les comarques del Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès. *Olerdulae*, xvii, 53-112.
- Járrega, R. i Prevosti, M. (2022). *La producción de ánforas en el territorium de Neapolis durante la antigüedad tardía. El taller de Sidi Zabruni (Nabeul, Túnez)*. Archeopress (BAR International Series, 3105).
- Jimeno, V. (2011). Las prácticas espirituales del eremitismo peninsular altomedieval. *Espacio, Tiempo y Forma*, serie VII, núm. 24, 63-79.
- Juanes Fuertes, J. V. (2017). El paisaje de la Sonsierra Rioja Alavesa en la Antigüedad: economía, sociedad y procesos históricos. *Estudios de Arqueología Alavesa*, 28, 63-340.
- López Rodríguez, J. R. (1985). *Terra sigillata hispánica tardía decorada a molde de la Península Ibérica*. Universidad de Valladolid.
- Macías, J.M. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (Monografies Tarraconenses, 1).
- Majó, T. (2007). Estudi antropològic i anàlisi de les pràctiques funeràries. Dins J. Francès (coord.), *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Generalitat de Catalunya, 217-265. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 17).
- Martín Menéndez, A. (2007). Les àmfores de la necròpolis de Santa Maria del Mar. *QUARHIS*, 7, 144-165.
- Martínez Salcedo, A. i Uzueta Portilla, M. (1988). *Estudio del material romano de la Cueva de Peña Forua (Forua, Vizcaya)*. Diputación Foral de Bizkaia (Cuadernos de Arqueología de Deusto, 11).
- Menchón, J. (2012). Necròpolis de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat. Dins N. Molist i G. Ripoll (ed.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, vol. 1. Museu d'Arqueologia de Catalunya, 125-154 (Monografies d'Olèrdola 3.1).
- Menchón, J. (2023). Cuevas, abrigos y minería entre época romana y la conquista feudal en el *ager tarraconensis* occidental. *Sautuola* xxvii-xxviii, 91-108.

- Molina, J.A. (2006). La cueva y su interpretación en el cristianismo primitivo. *Espacio y tiempo en la percepción de la Antigüedad Tardía. Antigüedad y Cristianismo*, xxiii, 861-880.
- Moya Oller, A. (2017). *Ascetisme i monacat tardoantic a la Tarraconense (ss. IV-VII). Una aproximació sociocultural i arqueològica*. Universitat Rovira i Virgili. Tesi Doctoral consultable en xarxa: www.tdx.cat.
- Navarro, R. (1999). El territori i el món rural. Dins P. de Palol i A. Pladevall (dir.): *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Fundació Enciclopèdia Catalana, 103-123.
- Nolla, J.M. (1987). L'època romana. Dins B. Agustí et al., *Dinàmica de la utilització de la Cova 120 per l'home en els darrers 6.000 anys*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 137-149. (Sèrie Monogràfica, 7).
- Padró, J. i de la Vega, J. (1989). Treballs arqueològics a la cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga — Mur, Pallars Jussà). Dins: *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Generalitat de Catalunya, 9-68 (Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 9).
- Palet, J.M., Garcia, A., Orengo, H.A. i Polonio, T. (2017). Els espais altimontans pirenaics orientals a l'Antiguitat: 10 anys d'estudis en arqueologia del paisatge del GIAP-ICAC, *Treballs d'Arqueologia*, 21, p.77-97. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.59>
- Pérez-Almoguera, A., Arilla, M., Rafel, N. i Carreras, T. (2011). La ocupación prehistórica y romana de la cavidad M35 del Baix Pallars (Pallars Sobirà). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22, 103-118. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/276686/364625>.
- Prevosti, M., Navarro, R. i Coll, R. (2024). La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana. Dins M. Bouzas, Ll. Palahí (eds.), *From the Late Antiquity to the high Middle Ages: an Archaeological vision*. *MonCrapa*, 1, 10-28. <https://doi.org/10.33115/b/9788499846156>
- Quirós, J. A. i Castillo, A. (2007-2008). Las ocupaciones rupestres en el fin de la Antigüedad. Los materiales cerámicos de Los Husos (Laguardia, Álava). *Veleia*, 24-25, 1123-1142.
- Raynaud, C. (2001). L'occupation des grottes en Gaule méditerranéenne à la fin de l'Antiquité". Dins P. Ouzolias, C. Pellecuer, C. Raynaud, P. Val Ossel i P. Garmy (dir.), *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité. IVe colloque AGER*. Éditions APDCA, 449-471.
- Rechin, F. (2013). Habitat urbain, habitat rural et usages des espaces dans le Piémont occidental des Pyrénées durant la fin de l'Antiquité. Dins Fr. Baratteet i Th. Rechinewski (eds.), *Association pour l'Antiquité Tardive. Bulletin*, 22, 3-14.
- Ribé, G. (1995). *L'empremta del passat a Mediona. Del Paleolític a l'Antiguitat tardana*. Ajuntament de Mediona.
- Rigoir, J. (1968). Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées. *Gallia*, 26.1, 177-244.
- Rigoir, J. i Rigoir, Y. (1988). Les dérivées-des sigillées paléochrétiennes du sud-est du Vaucluse. Dins *SFECAG. Actes du congrès d'Orange*. Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, 251-264.

- Rigoir, J., Rigoir, Y., Boyer, R., Lagrand, Ch., Michel, J.-M i Paul, Y. (1978). Dérivées-des-sigillées paléochrétiennes du Var. *Documents d'Archéologie Méridional*, 1, 189-223.
- Roig Buxó, J. i Coll Riera, J.M. (2010). El jaciment de la Plaça Major de Castellar del Vallès (Vallès Occidental): l'assentament del neolític, el canal de l'edat del ferro i el vilatge de l'antiguitat tardana. *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*, 187-220.
- Roig Buxó, J. i Coll Riera, J.M. (2012). El món funerari dels territoris de *Barcino* i *Egara* entre l'antiguitat tardana i l'època altmedieval (segles v al xii): caracterització de les necròpolis i cronotipologia de les sepultures. Dins N. Molist i G. Ripoll (ed.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, vol. II, 373-401 [Monografies d'Olèrdola 3.2].
- Rubio, M. (2014). Vestigios de ocupación romana en cuevas naturales de la Subbética Cordobesa. Nuevas hipótesis interpretativas. *Antiquitas*, 26, 205-225.
- Rueda, C. (2011). *Territorio, culto e iconografía en los santuarios iberos del Alto Guadalquivir (ss. IV a.n.e.-I d.n.e.)*. Universidad de Jaén.
- Sales, J. i Salazar, N. (2013). The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the *Tarraconensis*. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, 27-44.
- San Nicolás, M. (1985). Aportación al estudio de las cuevas naturales de ocupación romana en Murcia. *Antigüedad y Cristianismo*, 2, 303-334.
- Sanmartí, J. i Santacana, J. (2005). *Els ibers del nord*. Ed. Rafael Dalmau.
- Tobalina-Pulido, L. i Campo, A. (2022). Natural cave usage in the Late Roman Empire. Shelter in times of instability? *Munibe*, 73, 167-179.
- Toutain, J. (1920). *Les cultes païens dans l'Empire Romain, III. Les cultes indigènes, nationaux et locaux. Afrique du Nord, Péninsule Ibérique, Gaule*. Leroux ed.
- Utrilla, P., Laborda, R., i Sebastián, M. (2014). La reocupación de cuevas prehistóricas del Prepirineo Oscense en época romana. Modelización mediante TIG. Dins M.V. Escribano, A. Duplá, L. Sancho, M.A. Villacampa (eds.), *Miscelánea de estudios en honor de Guillermo Fatás Cabeza*. Universitat de Saragossa, 696-704.
- Vallverdú, J. i Soto, M. (coord.). *Memòria d'intervenció arqueològica. Cova de Les Borres (La Febró, Baix Camp)*. *Campanyes 2012-2013*. Inèdita. IPHES.
- Vaquero, D. (1985). La cueva de la Murcielaguina, en Priego de Córdoba, posible cueva-santuario ibérica. *Lucentum*, iv, 115-124.

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

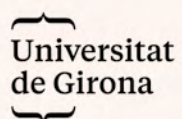

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

Documenta
Universitaria